

вимог ЦК України, законів та підзаконних нормативно-правових актів, що дає підстави кваліфікувати це як неналежне виконання. Сторони звільняються від відповідальності за часткове або повне невиконання обов'язків за цим договором, якщо це невиконання є наслідком обставин непереборної сили, що виникла після укладення договору внаслідок обставин надзвичайного характеру.

Список літератури: 1. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 311 с. 2. Гражданское право: Учебник. Часть I. – Изд. третье, перераб. и доп. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – 632 с. 3. Цивільний кодекс України. – Х.: Одиссей, 2003. – 408 с. 4. Цивільний кодекс України: Коментар. Видання друге із змінами за станом на 15 січня 2004 р. – Х.: ТОВ «Одиссей», 2004. – 856 с. 5. Загальна теорія цивільного права / За ред. проф. О. А. Підпригори і Д. В. Бобрової. – К.: Вища школа, 1992. – 454 с. 6. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве (часть общая). – Душанбе: Ирфон, 1972. – 224 с. 7. Матвеев Г. К. О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве // Советское государство и право. – 1963. – № 8. 8. Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с. 9. Про затвердження Типового статуту об'єднання співвласників багатоквартирного будинку та Типового договору відносин власників житлових і нежитлових приміщень та управителя: Наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства № 141 від 27 серпня 2003 року // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 52. – Ст. 2885. 10. Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій судових справ (Житлове право) від 26 травня 2001 року. Роз'яснення Верховного Суду України // Юридичний вісник України від 26 травня 2001 року. – № 21 (309).

Надійшла до редколегії 25.05.08

Є. О. Мічурін

ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ

Обмеження, яким піддаються суб'єктивні права фізичних осіб при здійсненні ними права на спадкування є досить різноманітними. Так, існують обмеження майнових прав фізичних осіб щодо складу та обсягу спадщини; які зумовлюють суб'єктивний склад спадкових правовідносин; обмеження щодо свободи заповідальних розпоряджень (що впливають на права та обов'язки суб'єктів спадкових правовідносин); обмеження щодо форми заповіту.

У літературі зазначається, що має встановлюватися розумний компроміс між принципом свободи заповіту, що надає власнику – спадкодавцю право на свій розсуд визначити долю належного йому майна, та обмеженням цього принципу в інтересах родини та утриманців спадкодавця через встановлення інституту обов'язкової частки [1, с. 88]. Якими засобами досягти розумного компромісу між принципом свободи заповіту та відповідними обмеженнями в умовах сучасного українського законодавства, на жаль, досі глибоко досліджено ще не було. Втім, це питання є досить актуальним, оскільки воно напряму торкається майнових прав фізичних осіб. Останні знаходяться під охороною держави і

довільно обмежуватись не можуть. Тому слід розглянути вказане питання достатньо прискіпливо.

Важливість цього питання пов'язана ще й з тим, що воно торкається не лише вільного волевиявлення спадкодавця щодо долі його майна на випадок смерті, а також прав та обов'язків всіх суб'єктів спадкових правовідносин.

Обмеження свободи заповідальних розпоряджень визначалися ще В. І. Серебровським, який наголошував, що Цивільний кодекс 1922 р. істотно обмежував свободу заповідальних розпоряджень: майно не могло заповідатися особам, що не були спадкоємцями за законом [1, с. 20]. Однак раніше фактично за законом успадковували майно в основному члени родини спадкоємця, фактично майно через вказані обмеження могло залишатися або у сім'ї спадкодавця, або переходити до держави. Наразі через розвиток всіх форм власності, врахування інтересів приватних власників межі свободи заповіту щодо кола спадкоємців значно розширено, надано можливість заповідати майно більш широкому колу осіб.

У нашій державі, як зазначає В. С. Заїка, будь-який дієздатний громадянин може залишити за заповітом все своє майно або його частку одному чи кільком особам, які як входять, так і не входять у коло спадкоємців за законом, а також окремим організаціям чи державі [2, с. 73]. Цим у сучасному законодавстві значно розширено свободу заповіту щодо можливості визначення ним кола спадкоємців у порівнянні із радянським цивільним правом першої кодифікації.

Незважаючи на існуючі публікації, що стосуються питань спадкових правовідносин, саме обмеженням у цьому питанні приділялося менше уваги, системно вони не розглянуті, а лише фрагментарно згадуються окремі з цих обмежень. Тому, виходячи з загальної ідеї необхідності забезпечення надійної охорони майнових прав фізичних осіб у спадкових відносинах слід більш детально дослідити питання обмеження майнових прав фізичних осіб у спадковому праві.

Метою цієї статті є виявити випадки обмежень майнових прав фізичних осіб у спадковому праві у сучасному законодавстві України та виявити їх зумовленість. Завданнями, що сприяють досягненню цієї мети є: 1) дослідити сучасні погляди науковців на обмеження майнових прав фізичних осіб у спадковому праві, проаналізувати їх; 2) з'ясувати можливості закріплення відповідних обмежень у чинному законодавстві; 3) виявити факти обмежень свободи заповіту, їх передумови, систему та чинники, що на них впливають.

Слід вказати, що обмеження майнових прав фізичних осіб щодо спадкування так чи інакше існують у різних країнах. Великою мірою ці обмеження стосуються свободи здійснення майнових прав у спадкових правовідносинах. Це є характерним і для країн,

що відносяться до англосаксонської системи права. Так, В. Бернхем відзначає, що для заповідача існує істотне обмеження: він не може залишити одного з подружжя без частини спадщини. Як правило, закони штатів дозволяють одному з подружжя отримати одну третину влатності заповідача, навіть якщо він призначив за заповітом меншу частину [3, с. 426]. Цим охороняються права іншого з подружжя, що через родинний стан та у більшості випадків через фактичне користування майном спадкодавця за час перебування у шлюбі з ним має право на одержання частки у спадщині не менше вказаної у законі, навіть якщо інше визначено заповітом. У цьому виявляється обмеження законодавством свободи заповіту в інтересах іншого з подружжя.

Для дотримання вимог моральності, збереження сутності спадкових правовідносин та з міркувань суспільної справедливості встановлені окремі обмеження, що стосуються свободи заповіту, спрямовані на усунення негідних спадкоємців від права на спадщину. Так, Ю. О. Заїка виділяє обмеження свободи заповіту щодо осіб, які усуваються від спадкування [4, с. 5]. Це вповні узгоджується із думкою Г. А. Свердлика, який, говорячи про принцип свободи заповіту як інституційний принцип спадкового права, зазначав, що він зумовлений тим, що розпоряджатися майном заповідач може у межах, встановлених законом [5, с. 170]. Закон, у свою чергу, обмежує коло спадкоємців, усуваючи окремих з них від спадкування через їх негідну, аморальну та протизаконну поведінку. Фактично це імперативно встановлює обмеження розпорядження майном спадкодавцем на випадок його смерті. Цим у суспільних інтересах дещо корегується волевиявлення заповідача через надання пріоритету вимогам закону щодо усунення окремих осіб від спадкування.

Інші обмеження свободи заповіту, як зазначає Г. С. Демідова, пов'язані з тим, що слід враховувати гарантування прав на одержання майна необхідних спадкоємців (неповнолітніх та непрацездатних дітей, непрацездатних подружжя, батьків та утриманців) [6, с. 68]. Такі обмеження не є властивими лише для пострадянського законодавства. Розвиток європейського спадкового права показує, що обмеження на користь обов'язкових спадкоємців є традиційними у багатьох розвинутих країнах. Так, у Німеччині відповідно до §2303–2338 Німецького цивільного уложення передбачена обов'язкова частка, згідно з якою особа, що на неї претендує, є не спадкоємцем, а лише кредитором, якій вправі вимагати сплати йому певної суми спадкоємцем. У Франції майно спадкодавця розподіляється на частку, що знаходиться у його вільному розпорядженні (*quotite disponible*) й може, зокрема, заповідатися спадкодавцем, та частку, що іменується резервом (*reserve*). З останньої частки майно переходить до обов'язкових спадкоємців [7, с. 11]. Вочевидь, це пов'язано з тим, що спадкове право європейських континентів

нтальних держав розвивалося під впливом римського приватного права, тому основні інститути спадкового права в європейських державах мають між собою багато схожих рис [8, с. 370]. Але правила, що враховують права членів сім'ї спадкодавця встановлені й в законодавстві інших країн. Так, Акт про спадкування Англії (1975) року надає право щодо призначення розумного утримання колишньому подружжю спадкодавця, його дітям та утриманцям [9, с. 30]. Попри різноманіття підходів до встановлення обов'язкової частки, слід зазначити загальну тенденцію європейського законодавства, яка вказує на врахування обов'язкової частки у спадщині та певним чином обмежує свободу заповідальних розпоряджень. При цьому врахування інтересів соціально незахищених членів сім'ї спадкодавця, його утриманців є традиційними для європейського права. Обмеження, для цього встановлені у законі, охороняють майнові права обов'язкових спадкоємців та обмежують такі права інших спадкоємців, оскільки частка останніх у спадщині зменшується відповідно до обов'язкової частки у спадщині. Тому встановлення таких обмежень українським законодавством цілком відповідає тенденціям розвитку європейського права, сприяє інтеграції українського законодавства у європейське.

Про те, що правила про обов'язкову частку існують завдяки відповідним обмеженням, пише Б. А. Булаєвський. Він вказує, що правила про обов'язкову частку у спадщині є обмежувачем свободи заповіту і встановлюють межу дії принципу свободи заповіту [10, с. 33]. У літературі також зазначається, що свобода заповіту обмежується правилами про обов'язкову частку у спадщині, що спрямовані на забезпечення прав осіб, майнові інтереси яких не можуть бути забезпечені іншим чином з точки зору соціальної справедливості [11, с. 15]. Отже, заради інтересів інших осіб (обов'язкових спадкоємців) та суспільних інтересів додержання соціальної справедливості при розподілі спадщини закон обмежує свободу заповіту. При цьому законодавець керується гуманними інтересами необхідності врахування майнових прав утриманців та членів родини. До речі, такі обмеження перевірені часом, оскільки відповідають передумовам їх встановлення. Адже вже за давньоримські часи існували «необхідні спадкоємці» (*necessarii*), наприклад, син, що був під батьківською владою на момент смерті батька [12, с. 39]. Для таких осіб встановлювалася обов'язкова частка у спадщині.

Ці теоретичні положення цілком знайшли своє відображення у ст. 1241 ЦК України, якою встановлена обов'язкова частка у спадщині для неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатного з подружжя та батьків спадкодавця, які успадковують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Як зазначається з цього приводу у літературі, інститут обов'язкової част-

ки втілює за допомогою закону ідею справедливого матеріального забезпечення соціально слабких спадкоємців, корегує заповідальне спадкоємство, суб'єктивна справедливість якого завдана самим заповідачем [13, с. 4]. Як бачимо, доля заповіту цілком залежить від законодавчих обмежень, зокрема, щодо врахування обов'язкової частки у спадщині. Такі обмеження зумовлені суспільним інтересом, що втілює ідеї загальної (а не суб'єктивної) справедливості при розподілі спадкового майна.

Важливим є те, що закон обмежує можливість зменшувати обов'язкову частку заповітом чи рішенням суду. Цим забезпечується охорона прав осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині. У літературі з цього приводу відзначається, що є відповідним моралі, коли закон охороняє права близьких родичів спадкодавця, які через вік чи стан здоров'я є соціально незахищеними, а тому мають потребу у спадковому майні [12, с. 38]. З. В. Ромовська додає ще один важливий чинник, вказуючи, що родич, який пережив спадкодавця, продовжує жити у звичайному для нього майновому середовищі й це має забезпечуватись законом [14, с. 105]. Дійсно, якщо родичі спадкодавця протягом свого життя звикали до умов проживання у певному житті, змінювати ці умови після смерті спадкодавця означає зачіпати права членів родини на це майно. Отже, оскільки особи, що мають право на обов'язкову частку у спадщині, виділену законодавцем, мають нагальну потребу у майні спадкодавця через неповноліття чи непрацездатність, їм законом надається деякий пріоритет та водночас встановлені обмеження щодо успадкування майна іншими особами за рахунок обов'язкової частки у спадщині.

Обмеження свободи заповіту щодо його змісту також визначені у законі й вони полягають у тому, що розпорядження фізичної особи має бути не лише особистим та на випадок смерті, а й стосуватись майна, яке за заповітом зможе набути спадкоємець. Остання риса заповіту наразі відзначається лише у науковій літературі і на жаль, не знайшла відображення у ст. 1233 ЦК України. Наявність такої риси заповіту пояснюється тим, що, наприклад, розпорядження спадкодавця лише щодо місця поховання не є заповітом, оскільки ні до чого спадкоємця не зобов'язує без майнової складової заповіту, й за відсутності останньої спадщину отримує спадкоємець за законом [2, с. 74]. До цього слід додати, що розпорядження майнового характеру у заповіті має бути основним, а розпорядження немайнового характеру може бути відображено у заповіті факультативно. Наявність лише факультативних розпоряджень без основних його складових негативно впливає на чинність заповіту.

Очевидно, є підстави для того, щоб визначити й обмеження свободи заповіту у часі, що об'єктивно існують й нерозривно

пов'язані із самою природою заповіту. Як відзначається у літературі, безпосередньо правові наслідки, які пов'язані із реалізацією волі заповідача, настануть лише після настання смерті останнього [2, с. 75]. Отже, волевиявлення заповідача щодо часових меж породження правових наслідків складеним заповітом, обмежене тим, що такі наслідки не можуть настати раніш, ніж настане фізична смерть заповідача чи він у судовому порядку буде оголошений померлим. Інше суперечило б сутності заповіту, що є не лише особистим розпорядженням заповідача, а самим розпорядженням на випадок його смерті. Як відзначав з цього приводу В. І. Серебровський, заповіт укладається саме на випадок смерті і ця обставина є необхідним, а не випадковим елементом заповіту [15, с. 114]. Отже, її слід враховувати не лише як обов'язковий елемент заповіту, а й брати до уваги, що до смерті заповідача заповіт може бути ним скасований чи змінений, тому правові наслідки складеного первісно заповіту можуть і не настати.

Переходячи до заповіту подружжя, який також має певні обмеження свободи заповідальних розпоряджень, слід зазначити наступне. Не вдаючись у дискусію про доцільність та вдалість конструкції заповіту подружжя як такої, слід зазначити, що в нинішній наразі справедливо порушується питання про те, як співвідноситься принцип свободи заповіту із тими обмеженнями, які передбачає законодавець при укладенні спільного заповіту (заповіту подружжя)? [2, с. 125] Через те, що спеціальних наукових досліджень щодо обмежень у спадковому праві наразі ще проведено не було, за великим рахунком це запитання залишається відкритим. У межах цієї роботи слід зазначити, що наразі законодавство України де-юре регламентує такий різновид заповіту, як заповіт подружжя. Отже, слід виявити ті аспекти заповіту подружжя, що стосуються обмежень майнових прав фізичних осіб.

По-перше, обмеження майнових прав фізичних осіб закладені вже у самій юридичній конструкції заповіту подружжя. Адже якщо взагалі після смерті подружжя може успадковувати низка спадкоємців, за заповітом подружжя, що прямо вказано у законі, майно померлого раніш подружжя, що відноситься до спільної сумісної власності, цілком переходить до подружжя, що його пережив. Отже, майнові права інших осіб (дітей, батьків померлого подружжя) обмежені щодо права на таку спадщину.

Також існує обмеження свободи заповіту щодо свободи заповідальних розпоряджень пережилого з подружжя, якщо інший з подружжя помер. Пережиллий з подружжя згідно з законом обмежений у праві змінити такий заповіт. Фактично у законі йдеться про неможливість зміни такого заповіту пережиллим з подружжя після смерті іншого. Втім, заповіт подружжя, як варіант, може бути визнано недійсним. У цьому разі пережиллий з подружжя вповні може одноосо-

бово скласти новий заповіт щодо своєї частки спільного майна. Майно ж померлого подружжя у разі визнання недійсним заповіту подружжя відійде його спадкоємцям за законом.

Отже, свобода заповіту і спільний заповіт подружжя співвідносяться як загальне та окреме. За винятком обмежень, що встановлені законом, щодо спільного заповіту діють загальні норми спадкового права, що стосуються заповіту. Зокрема, подружжя вправі укладати спільний заповіт та утриматися від цього, подружжя вправі визначити долю належного їм спільного майна на випадок своєї смерті та заповідати його тим саме особам, яким вони могли б заповідати його, якщо мова йшла б про одноособовий (а не спільний) заповіт. Тому свобода заповіту розповсюджується й на спільний заповіт, якщо це не порушує юридичну природу та сутність останнього.

Всупереч існуванню вільного волевиявлення особи у спадкових відносинах, існують і деякі обмеження. Їх передумовами можуть бути як суспільна необхідність (втілення ідеї загальної, а не суб'єктивної) справедливості при розподілі спадкового майна, так і охорона майнових прав інших осіб (подружжя, непрацевдатних та малолітніх членів родини спадкодавця). Такі обмеження зумовлені суспільним інтересом, що заради інтересів інших осіб (обов'язкових спадкоємців) та суспільних інтересів впливають на необхідність дотримання соціальної справедливості при розподілі спадщини. В окремих випадках закон обмежує свободу заповіту в інтересах іншого з подружжя.

Список літератури: 1. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 240 с. 2. Заїка В. С. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: Монографія. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 280 с. 3. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. – К.: Україна, 1999. 4. Заїка В. С. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2007. 5. Свердлик Г. Принципы советского гражданского права. – Красноярск, 1985. 6. Демидова Г. С. Ограничения права собственности граждан на жилые помещения // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 64 – 71. 7. Жаботинский М. В. Обязательное наследование в России и за рубежом. – М.: Наследственное право. – №2. – 2007. – С.11-12. 8. Гражданское и торговое право капиталистических стран/ Под ред. В. П. Мозолина, М. И. Кулагина. – М.: Юридическая литература, 1980. – 488 с. 9. Гуцин В. В., Дмитриев Ю. А. Наследственное право и процесс. – М.: ЭКСМО, 2004. 240 с. 10. Наследственное право/ Отв. ред. К. Б. Ярошенко. – М.: Волтерс Клувер. 2005. – 268 с. 11. Матинян К. А. Совершение завещания как юридическая процедура // Наследственное право. – №2. – 2007. – С. 15–18. 12. Мичурин Е. А. Ограничения права наследования в гражданском праве Украины // Наследственное право. – №2. – 2007. – С. 38-39. 13. Чепыга Т. Д. Идеология и проблемы реформы наследственного права России. – М.: Наследственное право. – №2. – 2007. – С. 2-5. 14. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. – К.: Ін-Юре, 2003. – 532 с. 15. Серебровский В. И. Избранные труды. – М.: Статут – 1997. – 567 с.

Надійшла до редколегії 05.05.08